

КОНТАМІНАЦІЯ ЯЗИЧНИЦЬКОГО ТА ХРИСТІЯНСЬКОГО СВІТОГЛЯДІВ ЯК ТИПОВА ОЗНАКА УКРАЇНСЬКИХ ОБЕРЕГОВИХ ЗАМОВЛЯНЬ

В статье анализируется влияние языческого и христианского мировоззрений на структурно-семантическую организацию украинских обереговых заговоров. Указано, что контаминация мировоззрений является характерным признаком этой тематической группы текстов. Заговоры-апотропеи, в отличие от заговоров другого типа, претерпели отчетливое влияние христианской культурной традиции, которое обусловило модификацию первоначальных текстов и отразилось на всех структурных элементах. Среди зачинов выделяются собственно языческие, контаминированные языческо-христианские и христианские. Закрепка является своеобразным компонентом семантической организации магического текста, который делает обереговое действие более выразительным и закрепляет желаемый результат с помощью формальных и смысловых элементов различного происхождения.

Ключевые слова: обереговый заговор, языческое и христианское мировоззрения, контаминация, структурно-семантическая организация.

The influence of Christian and heathen world-outlooks on the structural-semantic organization of Ukrainian guarding spells is analyzed in this article. Apotrophy spells, unlike the spells of another Kind, were much influenced by Christian cultural tradition, which led to the modification of the original texts and revealed itself in all the structural elements. Among the initiatives we can single out such Kinds of them as heathen, heathen-Christian and Christian ones; consolidations are the peculiar components of the semantic structure of the magic text, they fix and define a desirable action by formal and full of sence elements of heathen, Christian and heathen-Christian origin.

Key words: guarding-apotrophy, Christian and heathen world-outlooks, structural-semantic organization, modification.

Оберегові замовляння як один із різновидів жанру замовляння характеризуються специфічними рисами, що полягають не стільки у

доборі тих чи інших мовних засобів, скільки у характері їх використання та прагматичній спеціалізації. Якщо метою лікувальних, любовних, господарчих, суспільно-побутових та інших типів замовлянь є припинення зла і наділення благополуччям, станом чи властивістю, яких бажає людина, то для берегових замовлянь – це попередження зла й уберігання людини, тварини та інших від усього небезпечного, що здійснюється за допомогою різної стратегії (обміну, неможливості, відсилення, знищення, запрошення, задобрювання тощо. Для підсилення магічного ефекту в замовляннях-апотропеях людина (ворожбит) запрошує на допомогу язичницькі і християнські вищі надприродні сили, тобто контамінація світоглядів і її вербальне вираження у структурно-семантичній організації берегових замовлянь є типовою ознакою цих текстів. Отже, мета нашої роботи – простежити вплив язичницького та християнського світоглядів на семантику та композиційну структуру українських замовлянь-апотропеїв.

Зазначимо, що контамінація язичницьких і християнських уявлень може приводити до суттєвої модифікації як обрядового виконання берегових замовлянь, так і їх структурно-композиційної організації. Останнє виявляється, зокрема, в тому, що в окремих культурно-діалектних регіонах України перед вимовлянням будь-якого берегового замовляння виконується молитва або звернення до християнських святих: *“Николай угодникъ Божій, помошникъ Б.! Ты й у поли, ты й у доми, у пути й у дорози, на небеси и на земли; заступы и сохрани одъ усякого зла”* [1:499]. Після цієї молитви, як правило, вимовляється будь-яке замовляння. Крім того, для українських берегових замовлянь властиве вживання як однієї попередньої молитви, так і кількох, що, на нашу думку, підсилює берегову дію тексту. Наприклад, перед замовлянням від злих людей вимовляється молитва *“Вірую во єдиного Бога...”*, а перед замовлянням від градових хмар ворожбит виголошує, як правило, кілька молитв. Ці елементи не належать безпосередньо до структури тексту замовляння, однак вони є важливими для загального розуміння еволюції як обрядового втілення замовляння, так і специфіки його семантики і прагматики.

Слід зауважити, що контамінація язичницького та християнського світоглядів найбільшою мірою виявилася в зачинах та закріпках берегових текстів. Так, зокрема, урахувавши специфіку семантики берегових зачинів, виділяємо такі основні їх типи: 1) власне язичницькі (*“Добрий день тобі, Сонечко яснеє!”* [2:214]); 2) язичницько-християнські (*“Сонце праведне, святі Петре й Юрію, наші святі ду-*

шечки” [2:185]); 3) християнські (“*О ангеле-хоронителю, Небесний мій друже*” [2:26]).

Як бачимо, важливим структурним елементом кожного з виділених типів зачинів є звертання. На думку І. Гагулашвілі, звертання є “найдавнішим структурним елементом замовлянь, бо ще на давньому етапі частина замовлянь мала форму звертання до певної вищої сили (божества)” [3:100]. Аналізуючи звертання як один із найбільш властивих елементів зачину, слід мати на увазі те, що його необхідно розглядати як “свого роду інструмент впливу на адресат, іноді більш сильний і ефективний, ніж саме повідомлення” [4:124]. У зачинах, не позначених впливом християнської релігії, найчастіше звертаються: 1) до небесних світил, що за народними уявленнями, мали персоніфікований вигляд: “*Молодик-молодий!*” [2:125], “*Ти, місяцю-смеркателю*” [2:321], “*Добрий день тобі, Сонечко яснее!*” [2:214]; 2) до ночі як уособлення магічної істоти, що наділена надприродною силою: “*Ночна-ночниця, панська прывитниця!*” [2:198], “*Ніч темна, ніч тишина*” [2:193]; 3) до води, що, як правило, виконувала очищувальну й власне берегову функції: “*Водице-здравнице!*” [2:311]; 4) до смерті, злих сил, пов’язаних передусім із бажанням їх відігнати від себе: “*Смерте, смерте!*” [2:248], “*Злая сило, темна сило*” [2:25]. У зачинах такого типу найменше виявляється прагматична сила звертання, бо вони мають дуже стислу форму і виражені: прикладковими структурами (“*Водице-здравнице*”), повторами (“*Смерте, смерте*”), епітетними сполуками (“*Злая сило, темна сило*”), що іноді ускладнюються формулами привітання (“*Добрий день тобі, Сонечко яснее*”).

Найбільш повно прагматична сила звертання виявляється у зачинах, модифікованих під впливом християнства або власне християнських. Такі зачини здебільшого мають ускладнену будову, а інколи займають значну частину тексту берегового замовляння. Характерними зразками аналізованого типу зачинів є такі тексти: “*Колодязь Оврамій, вода Уліяна, сонце Осіянія, місяць на весь світ, а я скочу поправить (рябу чи яку) корову на весь вік...*” [2:253]; “*Господу Богу помолюся і святому Миколаю, святому Михайлу і святій Пречистій, святому Вознесенію, святій Покрові і святому Юрію, і тебе прошу, краснее сонце, і тебе прошу, ясный місяцю, і вас прошу, зорі-зірниці – Божі помічниці, і тебе прошу, голочко...*” [2:293]. Вплив християнської релігії на модифікацію зачинів виявляється, за нашими спостереженнями, по-різному. По-перше, в епітетній характеристиці язичницьких образів за допомогою християнської лексики: “*Ти, вогню святий і горючий*”

[2:54], *“Добрий день, водичко, ярданичко, найстарша царичко!”* [2:262], *“Святий місяць, славен ти перед Богом, перед царями, перед панами, перед миром християнським”* [2:310]. По-друге, у використанні власних назв християнських святих для називання персоніфікованих явищ: *“Добрий день, кринице-вдовице! Земля Тетяна, вода Уліяна!”* [2:14], *“Колодязь Оврамій, вода Уліяна, сонце Осіяння, місяць на весь світ”* [2:253]. Уведення в текст оберегового замовляння того чи іншого власного імені не випадкове. “Власні імена, залучені до тексту замовляння, слугують найважливішим знаряддям впливу на сили магічного світу і мобілізації їх на допомогу суб’єкту замовляльно-заклинального акту [5:94]. Слід також відзначити, що знання власного імені святого, міфологічного персонажу та ін. гарантує людині/ворожбиту їх заступництво і допомогу. По-третє, вплив християнської релігії на модифікацію зачинів виявляється у стійких формулах, що відображають основні засади християнської релігії: *“На всяке врем’я, на всякий час Поклоняємося до землі з благим словом Довготерпеливий, багатомилостивий, Праведних болящий, грішних милуючий, Всіх зовеш до спасіння Христового, Заради обращенія в своєму духові”* [2:25]. У таких зачинах подається епітетна характеристика Бога (святих), ускладнена властивими для них атрибутами, діями, що виконують функцію богопоклоніння. Показовим щодо відображення давніх язичницьких вірувань у таких зачинах є так звані часові формули типу: *“На всяке врем’я, на всякий час”* [2:25], *“Первим разом, лишнім часом”* [2:294]. Семантика і функції наведених часових формул зачинів пов’язані з уявленнями про добрий і злий час, а також з обрядовою першодією. Слід звернути увагу і на зачин, що починається з утвердження існування Бога, аналогічний біблійному “Бог є початок усьому”: *“Єсть Господь, на небі жив, Ордань-ріка кришання, вода Уліяна!”* [2:39]. Щодо структури, то такі зачини мають більш ускладнену будову, ніж попередні. Серед них можна виділити: 1) власне звертання: *“Ти, вогню святий і горючий”* [2:54]; 2) звертання, ускладнене формулою привітання: *“Добрий день, водичко, ярданичко, найстарша царичко!”* [2:262]; 3) звертання-моління до християнських і язичницьких богів з проханням допомогти: *“Господу Богу помолюся і святому Миколаю, святому Михайлу і святий Пречистій, святому Вознесенію, святий Покрові і святому Юрію, і тебе прошу, краснее сонце, і тебе прошу, ясний місяцю, і вас прошу, зорі-зірниці – Божі помічниці, і тебе прошу, голочко...”* [2:293]; 4) часову формулу+перелік християнських і язичницьких богів, до яких звертаються за допомогою: *“Первим разом, лишнім часом, Господу Богу*

помолюся, Матері Божій, пречистій святій і київським, печерським, всім силам небесним, зорам і зорницям, скорим помішникам, місяцю і сонцю” [2:294]; 5) часову формулу + розлогу християнську формулу богопоклоніння: “На всяке врем’я, на всякий час *Поклоняємося до землі з благим словом Довготерпеливий, багатомилостивий, Праведних болящий, грішних милуючий, Всіх зовеш до спасіння Христового, Заради обращенія в своєму духові*” [2:25].

Третій тип зачинів є сучасно християнізованим. Ураховуючи особливості будови і семантики таких зачинів, можна виділити кілька їх різновидів: 1) звертання до одного божества, як правило, найвищого. Таке звертання може повторюватися тричі і вживатися з дієсловами у наказовому способі із семантикою допомоги, благословення та збереження: “*Господи, помози, Господи, благослови, Господи, сохрани*” [2:254]; 2) звертання до двох святих, які допомагають лише в певній ситуації: “*Святий Юрій и Ягорий!*” [2:440], “*Святий Йосип, пасічник Зосим!*” [2:276]. Так, до святих Юрія та Ягорія зверталися з проханнями уберегти худобу від звіра і сприяти землеробству, до Святих Йосипа і Зосима – з початком весни і для захисту бджіл; 3) звертання до кількох божеств: а) звертання до “універсальних” найвищих богів і ангелів з проханням допомогти: “*Господи Боже, помози! І Мати Божая, й Божії хранителі На поміч мені станьте!*” [2:16]; б) звертання до найвищих богів і святих, які мають чітку спрямованість: “*Господу Богу помолюся, і Матері Божій, і Святому Івану Хрестителю*” [2:243]; в) звертання до багатьох святих. Зачин ускладнений переліком святих, до яких звертається ворожит, зустрічається передусім у загальнооберегових замовляннях від усього злого, небезпечного, а також у замовлянні від злих чарів: “*Господи Боже, помози мені І Божая мати. Ангели-хранителі будуть мене охороняти. Я всередині із своїм чадом Горя не знати Пресвятая Богородице, спаси і помилуй! Святий Петро, Павло, Миколай, Гавриїл, Ілія, Григорій, Віра, Надія, Любов, Варвара, Катерина, Параска, Килина, Хведора, Сорок святих ангелів!*” [2:21]. Причому чим до більшої кількості святих звертався ворожит, тим більше можливостей у нього було для здійснення своєї мети – позитивного результату замовляння.

Слід також зазначити, що християнізовані зачини можуть бути дуже розлогими і завершуватися кінцевим виразом – закріпкою, яким закінчується уся молитва: “*На хресті лягаю, хрестом покриваю, Хрест в головах, покрови в ногах, Гангели по боках. Гангеле-хранителю, храни душу, тіло І мене грішного. Гангеле-спасителю, спаси душу, тіло І*

мене грішного. *Вогради мене, Господи, силою чесною Сотворящего тебе, Господи, Хреста. Сохрани мене, Господи, од всякого зла. Вруки твої, Господи, Господи Сусе Христе, Сине Божий мій, передаю я тобі дух свій. Ти ж мене, Боже, благослови, Ти ж мене помилуй! А живот вічний і радісний даруй мені. Амінь!*" [2:318–319].

Центральна частина замовляння також зберігає традиційні формули, на основі яких можна простежити еволюцію розвитку цього жанру, хоча, на думку науковців, основна частина текстів майже не змінюється з часом або змінюється мінімально, несуттєво [1;3;5;6].

Як зазначалося вище, на закріпці також позначився вплив язичницького та християнського світоглядів. Вона виконує функцію замикання тексту замовляння, а також, на думку В. Харитонової, “переводить заклінателя в його попередній, ритуалізований, стан, і виводить пацієнта із замовляльно-заклінальної ситуації в якісно зміненому вигляді” [6:51]. За своїм походженням формальні закріпки є християнізовані та язичницькі. Найпоширенішою формальною християнізованою закріпкою є формула “*амінь*”, що тлумачиться як заключне слово, формула в молитвах, богослужбових текстах і діях, яке вимовляється для підтвердження і засвідчення істини. Ця формула в українських оберегових замовляннях варіюється: 1) тричі повторюється: “*Амінь, амінь, амінь!*” [2:297]; 2) ускладнюється вказівкою на час, протягом якого діє магічна сила замовляння: “*О вики аминь*” [2:40], “*во вики, аминь*” [2:8], “*во вики виков. Аминь*” [2:8]. Формальні закріпки язичницького походження в оберегових замовляннях зустрічаються доволі рідко. Найпоширенішою з них є формула “*тьфу, тьфу, тьфу*”, що вживається разом із відповідною дією – плюванням, яке здавна виконувало оберегову функцію і відлякувало все небезпечне. Слід зауважити, що доволі часто в українських замовляннях, у тому числі оберегових, після змістової закріпки вживається формально-кінцева лексема “*амінь*”. Таке композиційне завершення замовляння називається *заамінюванням* і дозволяє не тільки завершити будь-що, вимовляючи слово *амінь*, але й захиститися від нечистої сили: “*Ключь вь небе, замокь вь мори. Аминь*” [2:9].

Змістові закріпки за будовою можна поділити на кілька основних груп. Першу, найдавнішу язичницьку групу закріпок складають традиційні формули, пов’язані з функцією замикання і культивуванням образів *ключа* та *замка*. Образи *ключа* і *замка* входили звичайно до змісту закріпок замовлянь, будучи характерним видом їх закінчення. У народній традиції *замок* і *ключ* символізують процеси від-

микання і замикання. Для зачинів українських оберегових замовлянь властива тільки функція замикання як символа закріплення бажаного результату: *“Я цей суд опровергаю, заключаю і замикаю в сімдесят ключів залізних і в окіян-море, під білоріз-камінь ключі закидаю, а хто ж ті ключі достане, то той мені, рабі Божій (такій-то чи такому-то) в цім суді супротивником стане”* [2:27]. Часто заключна частина замовляння будується на паралельному зіставленні і формулі неможливого, чим без відповідного контексту нагадує названі формули основної частини замовляння: *“Ключ в неби, замок вь мори”* [2:9]; *“...хто сі ключі достане, тоді на народженого, молитвенного, хрещеного (...) суд устане”* [2:114], тобто як не можливо ключі дістати (як правило, з моря, з-під каменя тощо), так не можна і порушити дію замовляння.

До другої групи належать християнізовані закріпки-побажання. Такі формули вживаються з дієсловами в наказовому способі. Серед них можна виділити: а) формули-звертання до Бога з проханням по допомогу: *“Господи помози!”* [2:16]. Слід зазначити, що часто такі вирази є стрижневими для замовляння, тобто починають, продовжують і закінчують його; б) формули-звертання, ускладнені проханням про благополуччя із вказівкою на час, коли це повинно статися: *“Дай нам на цей раз хліб, тепло, здоров’я і силу”* [2:54]; *“Дай, Господи, час добрий на всякий час, на всяке врем’я”* [2:43]. Закріпки такого типу тематично продовжують основну частину замовляння, закріплюючи її.

До третьої групи закріпок відносимо формули відгону: *“Шезни, пропади, Звідки взялось, туди йди. Тьху, тьху, тьху!”* [2:189]. Такі тексти поєднують змістові та формальні елементи закріпок, що зміцнює магічну силу замовляння.

Четверту групу складають закріпки, побудовані за аналогією до властивостей образів, які в них уживаються. Вони є відносно сучасними і вживаються в оберегових замовляннях на суспільно-побутову тематику: *“Я перед тобою, як вовк, а ти перед мною, як шовк”* [2:21], *“То дим, а то овечка, не скажуть мені ні словечка”* [2:308]. На сьогодні ці закріпки становлять собою сталі вирази, що можуть використовуватися і як автономні магічні конструкції.

До п’ятої групи зараховуємо контаміновані закріпки, що складаються з формальних елементів язичницького і християнського походження та змістової закріпки-відгону, наприклад: *“Аміль, аміль, аміль! Тьфу, тьфу, тьфу! Шезни, пропади од лиця Божого і од грішного!”* [2:297].

У шосту групу включаємо закріпки апокрифічних текстів. Ці формули підсумовують доволі розлогу структуру апокрифу і маніфестують непорушну віру в Бога та в силу молитовного слова. Слід зауважити, що апокрифічні змістові закріпки мають приблизно однакову структуру — побудовані на зіставленні: *“той хто буде цю молитву читати ... той не буде...* Друга частина зіставлення (так не буде ...) може варіюватися, хоча у ній перераховується все небезпечно, що може зашкодити людині, а самі апокрифічні тексти виконують загальнооберегову функцію: *“...хто буде цю молитву читати, Того Господь не допустить На вогні горіти, на воді потопати, Ніяким звіром не розтерзаним бути, Ніяким чоловіком непобіждьонним бути”* [2:69]; *“...хто буде ці молитви читати — Той не буде наглою смертю помирати! Уп’ятницю не снідати, А в суботоньку наперед сказати, Тоді від Господа Бога спасеніє мати!”* [2:73].

В окрему групу виділяємо розгорнені закріпки-славослів’я, тобто християнізовані формули, які прославляють Бога. Такі тексти є частиною своєрідної “рамки” замовляння — входять і до складу зачину: *“В руки твої, Господи, Господи Сусе Христе, Сине Божий мій, Передаю я тобі дух свій. Ти ж мене помилуй! А живот вічний і радісний Даруй мені Амінь!”* [2:118–119].

Отже, структурно-семантична організація українських оберегових замовлянь відображає як давні язичницькі вірування в магію слова, так і особливості християнських вірувань, що свідчить про те, що контамінація світоглядів є типовою ознакою цього сакрального фольклорного жанру. Апотропеїчні тексти, на відміну від замовлянь іншого типу, зазнали виразного впливу християнської культурної традиції, що зумовило модифікацію первісних текстів.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Ветухов А. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова: (Из истории мысли)/ А. Ветухов. — Варшава : Тип. учеб. округа, 1907. — Вып. I–II. — 522 с.
2. Українські замовляння [упоряд. М. Н. Москаленко]. — К. : Дніпро, 1993. — 307 с.
3. Гагулашвили И. Ш. Грузинская магическая поэзия / И. Ш. Гагулашвили. — Тбилиси : Изд-во Тбилисского университета, 1983. — 153 с.
4. Кронгауз М. А. Обращение как способ моделирования коммуникативного пространства / М. А. Кронгауз// Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. — М. : Индрик, 1999. — 424 с.

5. Юдін О. Власне ім'я в акті замовляння-заклинання; місце у тексті та функції / О. Юдін // Студії з Інтегральної культурології. Спеціальний випуск. "НЗ" : Ритуал. — Львів, 1999. — № 2. — С. 92–96.
6. Харитонова В. И. Заговорно-заклинательный текст: Композиционные основы, воздействие на пациента и заклинателя / В. И. Харитонова // Филологические науки. — 1991. — № 5. — С. 45–53.